

A természetes személynévadásról*

1. A magyar névkutatásra mindenkor jellemző volt a lassú, fokozatos építkezés, a tudományt művelő nemzedékek a korábbi eredményekre támaszkodva pontosították az ismereteket egy-egy kutatási területen. Nagyarányú paradigmaváltás ilyen értelemben nem jellemezte és nem jellemzi az onomasztikát, és annak főként a történeti ágát. Ez pedig önmagában is a vizsgálati módszerek használhatóságáról és helytállóságáról tanúskodik, ami ugyanakkor nem jelenti azt, hogy bizonyos módosítások ne lennének elkerülhetetlenek.

Előadásomban az általam közelebbről ismert és művelt történeti személynév-kutatáshoz kapcsolódóan az egyes névfajták egymáshoz való viszonyát kívánom jellemezni kitekintve azokra az ide vágó tudománytörténeti eredményekre, amelyekre építve további lépést tehetünk a történeti személynévek átfogóbb tudományos megismerése felé.

Mielőtt a fenti kérdések tárgyalását megkezdénénk, szükségesnek ítélem néhány érvel a személynévi kategóriának a névtudományi kutatásban látható kiemelt szerepét indokolni, mivel a névtani kategóriák pontos meghatározása alapvetően érinti a kutatás-módszertani kérdéseket is.

A névkutatók többnyire egyetértenek abban, hogy a tulajdonnevek különböző fajtáit nem nyelvi jellegzetességeik alapján lehet elkülöníteni, hanem „osztályozásuk általában külső, gyakorlati szempontok szerint történik” (KÁLMÁN 1989: 12). J. SOLTÉSZ KATALIN szerint az osztályozás „tárgyi-fogalmi szempontok” szerint valósul meg, de azt is hozzáfűzi, hogy ennek a fogalmi rendszernek a kialakítása meglehetősen viszonylagos, hiszen „a szakirodalom korántsem mutat egységes álláspontot abban a tekintetben, hogy a létezők mely fogalmi kategóriáihoz tartozó neveket tekinthetjük tulajdonnévnek” (1979: 44).

A korábbi szakirodalom névtani felosztásait megvizsgálva azt látjuk, hogy a hely- és a személynévek csoportja önálló kategóriaként különül el a többitől (vö. KÁLMÁN 1989, BÁRCZI 2001, J. SOLTÉSZ 1979: 44–104, HAJDÚ 2003: 150). A két névfajta domináns szerepe magától értetődő, hiszen a névadás olyan alapkategóriáiról van szó, amelyek elsődlegessége nyelvfilozófiai szempontból is joggal feltételezhető. Az emberi nyelv létrejöttének kezdetétől e két tulajdonnévfaj-

* A 2012. június 4-én, a Kiss Lajos-díj átadó ünnepségén, Debrecenben elhangzott előadás szerkesztett változata. A tanulmány elkészülését a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatta.

ta meglétét valószínűsíthetjük, míg a többi (például tárgynév, intézménynév, állatnév, emberi alkotások elnevezései, eseménynév, fiktív (írói) név stb.) kialakulása ezekhez képest másodlagos, csak bizonyos szintű fejlettséget elérő társadalmi-kulturális közegben képzelhető el. Nem véletlen az sem, hogy egyes nyelvek tulajdonnév-értelmezései ez utóbbi csoport esetében jelentősen különböznek egymástól. A magyar felfogás szerint is például a népnevek, a hónapnevek, a hét napjainak a nevei nem tulajdonnevek, de az eseménynéveket (pl. *honfoglalás*, *mohácsi vész*) sem tekinti a standardizált szabályozás tulajdonnévnek, noha az egyedítő „egyszeriség” ezt akár indokoltta is tehetné (vö. AkH.¹¹).

A tulajdonnéven belüli egyes névfajták (személynevek, helynevek, állatnevek, intézménynévek stb.) elkülönítése HOFFMANN ISTVÁN szerint „a denotatumok entitásbeli különbségén” nyugszik, ebből adódik a rájuk vonatkozó szemléleti kategóriák eltérése és a nyelvi struktúrában is megmutatkozó különbség (vö. HOFFMANN 2007: 43), ez pedig az egyes névfajták önálló vizsgálatát mindenképpen indokoltta és szükségessé teszi. A névkutatás sokszínűsége szintén a tulajdonnévi kategória összetettségéből vezethető le. A névtani kutatás ezért nem lehet más, csak interdiszciplináris tudományterület, amely valójában legalább annyi módszerbeli különbségen alapuló megközelítést foglal magában, amennyi tulajdonnévfajta létezik. Másképp kell ugyanis például a 20. századi műalkotások neveit (címeit), az állatneveket, az írói névadást, a kamionok szélvédője mögött látható ún. hívóneveket vagy a világháló megjelenése után keletkezett nickneveket vizsgálni, és lényegesen másképp kell például az Árpád-kori hely- és személynévanyagot, vagy akár Anonymus neveit elemezni. Valójában mindegyiket a névtan tárgykörébe tartozónak mondjuk, de ténylegesen mindössze a vizsgálat tárgyának tulajdonnévi volta jelenti a közöttük lévő kapcsolódási pontot.

Az általunk korábban kiemelt két névfajta vonatkozásában érzékelhető a legszorosabb viszony a nyelvtudománnyal, annak is elsősorban a történeti ágával. A többi esetben névpszichológia, társadalomtörténet, kultúrtörténet stb. irányába mutatnak a vizsgálati lehetőségek. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy ilyen jellegű elemzésekre ne lenne szükség, de világossá kell tenni, hogy olyan módszerbeli különbségek vannak az egyes névfajták vonatkozásában, amelyek a lényegi tartalmat érintő, eltérő megközelítések miatt nem vonhatók össze egy önálló tudományág alá, mivel a széttagoltság okán — véleményem szerint — nem lehetséges egységes alapokon álló tudományos módszertant kidolgozni, amely pedig az önálló diszciplína egyik fontos ismérve.

2. Az egyes névfajták elkülönítésének alapja nem csupán a névfunkciókra épülő entitásbeli különbségben keresendő, hanem elsődlegesen — az előbbivel szoros összefüggésben lévő — **n é v k e l e t k e z é s** eltérő módzataiban is. Ez alapján két nagy csoportot, a **t e r m é s z e t e s** és a **m e s t e r s é g e s** névadást tudjuk megjelölni. A szakirodalomban a helynevek kapcsán már

elég korán találkozhatunk ezekkel a meghatározásokkal, ahol a természetes helynévkeletkezéssel szemben a mesterséges névadás sok esetben egy hivatali alkalmazott, térképész egyéni névadását jelenti (vö. MEZŐ 1982: 38–42). A személynevek vonatkozásában pedig — tudomásom szerint — elsőként BENKŐ LORÁND (1949), utóbb pedig FARKAS TAMÁS (2003) használta ezt a műszópárt a természetes úton keletkezett és a névváltoztatással létrejött mesterséges család-névanyag eltérő sajátosságjegyeinek bemutatásakor.

A természetesség fogalma azt jelenti, hogy a névkeletkezés legősibb, eredendően létező rétege jelenik meg előttünk, azaz a névadás a tulajdonnévvé válás alapvető, természetes útján zajlik. Ebben az esetben a névalkotó általában egy adott közösség (HOFFMANN 2008: 17), szemben a mesterséges úton történő, egyénhez (vagy szűkebb környezethez, családhoz) szorosan kapcsolódó névadással. Ez a különbségtétel a helynevek esetében eléggé nyilvánvaló. A személynevek kapcsán viszont jóval bonyolultabb helyzettel kell szembesülnünk, mert míg a helynevek esetében a két fő csoport elvileg könnyen elkülöníthető, addig a személynevek esetében átmeneti kategóriákkal is találkozunk, emellett a névadó közösség szerepének a feltárása sem mindig egyértelmű.

A közösségi névadásban az elnevezés tehát az egyénre vonatkozóan történik, de az egyéntől függetlenül megy végbe, mert a névadó közösség az, amely az elnevezett egyén megfelelő jellemző sajátosságát kiemelve nevet alkot. Természetesen nem arról van szó, hogy a névadási aktus kollektív módon történik, ugyanis nem feltételezzük azt, hogy egy adott nevet a közösség tagjai együttesen (egyszerre) hoznának létre, hanem itt is feltehetően eredendően egy személy kreativitását tükrözi az új személy- vagy helynév. Ebben az esetben a szókészlet különböző típusú változásaival állítható párhuzamba a névalkotás folyamata. BENKŐ LORÁND a kérdéskört vizsgálva megállapítja, hogy számos esetben az egyén újító kezdeményezése állhat a lexikális változás mögött. Azonban azt is rögtön hozzáteszi, hogy „az efféle egyéni alkotásokból akkor lesz tényleges nyelvi változás, [...] ha nem maradnak meg az egyéni használat keretei között, hanem szocializálódnak, mások is átveszik és használják őket” (1988: 59). „Ha [...] azonban} a környezet, a társadalom a maga nyelvi szabályrendszere ismeretében ellenáll az egyszeri, egyéni változtatásnak, [...] az egyén nem képes egyedül valóságos nyelvi változtatásokra, »alkotása« nyomtalanul eltűnik” (uo.). Erre a legjobb példát napjainkban a szleng szóalkotások szolgáltatják, hiszen ott is az egyéni lelemény, egyéni kreáció alapján közösségi érvényűvé válik egy-egy innováció, melyet az adott szubkulturális közeg szocializál, sőt az adott nyelvváltozatból és csoportból kilépve tovább is terjeszthet.

A mesterséges névalkotási folyamatban viszont az egyén szerepe lesz domináns, ami akár önelnevezést is jelenthet (lásd pl. a névváltoztatás, nicknév stb. eseteit), a létrehozott név nem természetes úton válik a közösség számára elfogadottá, hanem valamilyen hivatalos aktus eredményeként (pl. anyakönyvezés),

erre utal a mesterséges névadás fogalommegjelölés. A családnév-változtatáskor például az egyén és esetleg a szűkebb környezete döntése alapján változtatják meg a nevet valamilyen szubjektív motiváció alapján választott névre. Ugyanez történik a keresztnévadáskor is, amikor a szülők döntenek arról, hogy milyen nevet viseljen a gyermekük.

A személynévajtákban mutatkozó különbség elsődlegesen a névkeletkezés alapját tekintve válik relevánssá, és ez előrevetíti azt, hogy a vizsgálati szempontjaink is eltérőek lesznek. Erről FARKAS TAMÁS így vélekedik: „Mint tudjuk, a mesterséges névadással keletkezett nevek a természetes módon kialakult történeti családnévektől — bár annak névmodelljei nagyban befolyásolják keletkezésüket — több szempontból is különbözhetnek. Így létrejöttük történelmi-társadalmi körülményei, az elnevezés indokai és lehetséges módjai, az elnevezők és elnevezettek csoportjai, illetve ezek egymáshoz való viszonya alapján — mindazokban a kérdésekben tehát, hogy ki, kinek, miért és mikor ad nevet, ezekből kifolyólag pedig abban is, hogy milyen alapon, hogyan, illetve milyen nevet ad” (2010: 61). FARKAS a névváltoztatásokkal foglalkozva maga is érzékelte, hogy „ezek a nevek nem a [természetes — NFJ.] családnévek körében megszokott névtani folyamat eredményeként jöttek létre, [ezért] a szokásos névrendszerezések számára komoly kihívást jelenthetnek” (uo.), így a természetes családnévek rendszerezésére kidolgozott tipológiák (és itt utalva az általam a HOFFMANN-féle helynév-tipológiára építve létrehozott modellre) „már a magyar családnévanyag ugyancsak magyar nyelvi eredetű, kisebb súlyú, ám az itt említetthez csak többé-kevésbé illeszkedő részlegének, a mesterséges családnévanyagnak a leírására sem teljesen megfelelők, illetve elégségesek” (FARKAS 2010: 69), más szóval a természetes névanyagra épülő tipológiák nem tudják kezelni a családnév-változtatás névadatait. Igazat kell adnunk FARKAS TAMÁSnak, mert tény, hogy a leíró névadáshoz elsődlegesen kapcsolódó funkcionális-szemantikai szempont alapján nem sokat tudunk mondani a mesterséges névadás eseteiről, csupán azt jelenthetjük ki, hogy az ilyen névadáskor megnevezés történik, azaz a névadó nevet kíván létrehozni, ritka kivételtől eltekintve olyat, amely nem árul el semmit a névviselő tényleges, valóságos sajátosságjegyeiről (a megnevező funkcióra lásd HOFFMANN 1999, 2007: 55, 58–59, TÓTH 2001: 134–140, N. FODOR 2010: 82–84). Az, hogy ki miért változtatja meg a nevét, és miért éppen arra a névre cseréli, amire, illetve a szülők miért választanak egy bizonyos nevet, a névszociológia és a névpszichológia tárgykörébe tartozik, és lényegesen eltér az objektív névadás kategóriáitól.

3. A természetes személynévajták bemutatása előtt röviden ki kell térnünk a m o t i v á l t s á g kérdésére. A természetes módon létrejött nevek keletkezésakor az elnevezettnak az objektív valóság elemeihez kapcsolódó jellemzői alapján, a közösség névadó szerepe által szükségszerűen motivált név jön létre, ezért az így alkotott név „többnyire információt, leírást is tartalmaz” (J. SOLTÉSZ

1979: 53). Azonban az a tétel, hogy „minden névadási aktus szemantikailag tudatos”, tehát „abszolút motiválatlan név nincs” (HOFFMANN 2007: 54, 1999: 208; J. SOLTÉSZ 1979: 53; HAJDÚ 2003: 86 stb.) csak a természetes úton keletkezett nevekre vonatkozhat, mivel a mesterséges névadásban a motivációt mindössze a megnevezési szándék fejezi ki, szemantikai tudatosságról pedig általában nem beszélhetünk.

A természetes névadásban az elnevezett személynek az objektív valóságot tükröző sajátosságai jelennek meg. A denotátumok tehát a keletkező neveket motiválják (befolyásolják) olyan értelemben, hogy kizárólag csak a velük kapcsolatos, ténylegesen létező jellegzetesség lehet a névadás alapja (vö. TÓTH 2001: 124). Az objektív névadás azt jelenti, hogy például „egy Péter nevű egyén fiát nem nevezhetik el Pálfi-nak, egy szabómester nem lehet Mészáros, egy Debrecenből származó lakos nem lehet Budai” (N. FODOR 2008: 287). Az objektivitás akkor is érvényes, amikor például gúnynév keletkezésekor éppen ellentétes szemantikai tartalom fejez ki valamilyen sajátosságot, például ha Gólyának neveznek el egy görbelábú személyt vagy Pici-nek egy tagbaszakadt, magas férfit, hiszen a közösség tagjai számára ilyen esetekben is nyilvánvaló a névben tükröztetett valóságos sajátosságjegy. Ezzel szemben az elnevező szabadon (tulajdonképpen önkényesen) választhat az elnevezettel kapcsolatos számos sajátosság közül kiemelve a legjellemzőbbnek tartottat (vö. J. SOLTÉSZ 1979: 25). A természetes módon létrejött nevekkal szemben a névváltoztatással (vagy egyéb mesterséges névadással) keletkezett nevek viszont „egyéni, tudatos és szubjektív választás eredményei” (FARKAS 2003: 152).

4. A fő választóvonal tehát — véleményem szerint — a névelemzés szempontjából nem annyira az entitásbeli különbségek, mint inkább a névkeletkezés kétféle módja között húzódik, ezért az alábbiakban amellett kívánok érvelni, hogy olyan személynév-tipológia létrehozása és alkalmazása szükséges, amely a névkeletkezés különbözőségeit és nem a névfajták hagyományos elkülönítését veszi figyelembe.

A személynevek denotátumai a létezőknek ugyanarra a kategóriájára vonatkoznak, azaz embereket jelölnek, de az egyes személynévfajták más-más funkciót látnak el. A személynévfajták tulajdonságjegyeinek a megfigyelése, feltárása azt eredményezi, hogy el kell különítenünk egymástól nemcsak gyakorlati és empirikus szempontból, hanem ténylegesen is tudományos megalapozottsággal azokat a névfajákat, amelyek keletkezésében eltérés mutatkozik. HOFFMANN ISTVÁN a személynévrendszer leírásában négy fő személynévfajta határozott meg, amelyek tulajdonképpen a szakirodalomban korábban is számon tartott főbb csoportoknak (ragadványnév, keresztnév, családnév, becenév) feleltethetők meg, de az elkülönítés az eddig megszokott fogalomhasználattól eltérően nála kognitív, illetve pragmatikai alapon nyugszik. Az előző esetében a névadási aktusok jellegét a névadók mentális viszonyulása határozza meg, amely kiegészül a

névadási hagyományok és eljárások pragmatikai aspektusával. A HOFFMANN által kiemelt négy főcsoport: a sajátosságjelölő vagy leíró név (ragadványnév), a referáló név (keresztnev), a nexusnév (családnév) és az affektív név (becenév) (HOFFMANN 2008: 8–12).

HOFFMANN a névfajták egymáshoz való viszonyulásának leírásakor dinamikus és statikus típusokat különít el, ahol a mozgás a dinamikus (leíró) névfajták irányából főként a statikusak (nexus, referáló) felé halad (2008: 16–19). A modell ezzel kísérel meg főként a nexusnév esetében azt az ellentmondást feloldani, amely ezen névfajta több csoportba való besorolását indokoltá teszi, ugyanis a családnév keletkezése pillanatában sajátosságjelölő szerepet lát el, ami az öröklődéssel megszűnik, és helyette a vérségi közösséghez való tartozás kognitív szempontból kapcsolati vagy nexusjelölő jellege kerül előtérbe. A keresztnevkategória esetében a sajátosságjelölés szintén csak az egyes névegyedek keletkezésének pillanatában lehetett jellemző, a nevek rögzülése (elterjedése) után rögtön átkerültek a referáló vagy listanév kategóriába. A keresztnevek is egykor transzparens jelentéstartalommal bírtak egy adott nyelvi közegben, például a héber *Gábríel* 'Isten embere, bajnoka' jelentéssel bírt a bibliai időkben, de más nyelvekbe átkerülve eredeti közszoói jelentését elvesztette, és listanévvé vált.

Az átmenetiség és a dinamikus mozgás modellje mellett célszerűnek tűnik a magyarázatba a névkeletkezésen, a névadási aktuson alapuló (ugyancsak kognitív) megközelítést is beemelni, amely szerint valójában a személynevek leírásakor két fő kategória különíthető el a fentiekben kifejtett érvek szerint: a természetes és a mesterséges névadás. Amely szerint a természetes névadás a sajátosságjelölő nevekre jellemző, míg a mesterséges névadás a többi személynévfajta sajátja, beleértve az előbb átmenetinek minősített öröklődő családneveket is. Ez az éles elkülönítés főként a vizsgálati szempontok helyes kijelölése érdekében kívánatos. Nyilvánvalóan a természetes keletkezésmód az, amelyik a legtöbbet árul el a nyelvi rendszer működéséről, és amelyik leginkább leírja azt a folyamatot, ami a névalkotásra jellemző. Ez alapján tudjuk feltárni a közösségi névadás jellemzőit, ezért nem véletlen, hogy az eddigi szakirodalmi feldolgozások is főként ennek vizsgálatára irányultak.

5. A családnév esetében — mint láttuk — azt mondhatjuk, hogy mai értelemben valóban kapcsolati (nexus)névnek kell tekintenünk, de eredetét tekintve egyértelműen a sajátosságjelölő (leíró) kategóriába tartozik. Az egytagú (egyelemű) keresztnev mellett az Árpád-kor végén megjelenő névszerkezet második névtagja a változékonysága miatt nem vált rögtön családnévvé, a névadás alapjának megváltozásával vagy az egyén halálával feledésbe is merülhetett. Valójában ez alapján külön névfajtaról kell beszélnünk. FEHÉRTÓI KATALIN az Anjou-kori neveket vizsgálva kijelölte a további kutatás számára az utat azzal, hogy ezt az átmeneti, a mai ragadványnevekhez hasonló személynévfajtat külön névvel illette, *m e g k ü l ö n b ö z t e t ő n é v n e k* nevezte el (1969: 5).

Nyilván e megnevezés vitatható, mivel a megkülönböztetés a többi névfajta sajátja is, mégis az erre a típusra fokozottan jellemző sajátosságjelölő funkció miatt elfogadható és használható. Ez a személynévfajta leginkább a német Beiname fogalmával rokonítható, amely nem a családnév (Familienname) szinonimája, hanem a keresztnév mellett álló olyan nevek összefoglaló neve, amelyek nem a család, hanem egy egyén megnevezésére szolgálnak, azaz még nem öröklődő, családi nevek (BRENDLER 2006: 5–7; F. LÁNCZ 2008: 307).

A megkülönböztető nevek (családnévelőzmények) etimológiailag transzparsens nevek, azaz a névalkotó és a névhasználó számára a névadás pillanatában dekódolható jelentéstartalom áll rendelkezésre. Ezzel kapcsolatban HOFFMANN ISTVÁN megjegyzi, hogy ezen természetes módon kialakuló névfajta ősi voltát az is jelzi, hogy a többi névfajta ebből vezethető le. „Erre utal az a névtanban általánosnak számító — ám bizonyos összefüggéseiben erősen megkérdőjelezhető — alkalmazását tekintve sokszor vitatható — tétel, mely szerint minden tulajdonnév végső soron közszóra vezethető vissza” (2008: 13). Az ellentmondás feloldása úgy történhet meg, ha a névfajta előzményeként valóban számon tartunk lexikális szempontból nem közszói eredetűeket (tulajdonképpen tulajdonneveket), de ezek a névadásban mindenképpen közszói jelentéstartalommal fognak megjelenni. Például napjainkban a *Puskás* név egy jól futballozó fiú metaforikus elnevezése lehet, a *Kossuth* (*Kosut*) ragadványnév mögött sokat beszélő, jó szónok stb. keresendő (lásd még N. FODOR 2010: 106). A *Hitler* név pedig Hetés területén a múlt század második felében egy hitlerbajuszt viselő vagy egy nagyszájú, hatalmaskodó személy metaforikus elnevezésére szolgált (ÖRDÖG 1973: 326, 460). A *Lázár* családnév esetében sem a személynévi jelentéstartalom (ennek definiálása is problematikus), hanem az illető személlyel való (véltetően rokon) kapcsolat tükröződik, amely a 'Lázár nevű személy fia, rokona' jelentéstartalommal írható le. Azaz a sajátosságjelölés egyértelműen közszói jelentéstartalmat (névfunkciót) feltételez, amelynek megjelenítése, megkonstruálása különféle nyelvi eszköz és elemkészlet (így akár már meglévő tulajdonnév) felhasználásával is történhet.

6. A személynévtörténetnek három olyan sajátosságjelölő (leíró) személynévfajtája van, amelyek jól elkülönülnek egymástól, mégis az azonos alapú keletkezés okán azonos módszerrel vizsgálhatóak, annak ellenére, hogy több száz éves időszakok választják el őket egymástól.

Ebből a háromból eddig csupán egyet emeltünk ki, azokat a családnévelőzményeket, amelyek természetes úton keletkeztek a 14–15. század folyamán. A legkorábbi névfajta azonban visszavisz minket a korai Árpád-korba, melyet elsődlegesen a magyar közszói eredetű, etimológiailag áttetsző réteg jellemez. A fennmaradt nevek segítségével nemcsak az adott korszakról, hanem a honfoglalás korának személynévadásáról is képet tudunk alkotni. A kor leíró jellegű név-

adását úgy tudjuk elképzelni, hogy abban az időszakban, amikor még nincsenek családnevek, a születéskor kapott név később bármikor megváltozhatott, és gyaníthatóan számos esetben a megnevező funkciójú (mesterséges) nevet is felváltotta (pl. a Borsa nembeli *Jakab* egy idő után *Kopasz*-ként szerepel az oklevelekben). A felnőttkori névváltozás különben HOFFMANN szerint is alapvetően jellemző a dinamikus (leíró) névfajtákra (2008: 17).

Az Árpád-kori névanyag jelentős része olyan közszoói eredetű neveket tartalmaz, amely a névviselővel kapcsolatos konkrét sajátosságokra utal (pl. 1211: *Zemdy* [szēmdi] 'szemecske' ← a névviselő szemének valamilyen tulajdonsága volt a névadás alapja; *Tarsa* [tarcsa] 'kopaszka' ← a haj hiányára utal; *Tetemeh* [tetemēγ] 'csontos' ← 'erős csontozatú' stb. (vö. HAJDÚ 2003: 350–351; lásd még FEHÉRTÓI 1965). E névcsoportot PAIS DEZSŐ vette górcső alá az 1920-as években (vö. 1966). Az azóta eltelt majdnem egy évszázad alatt a szakirodalomban ez a rendszerezés tér rendszerint vissza (vö. HAJDÚ 2003: 348–354). A kutatók ritkán egy-egy név magyarázatára vállalkoztak, de ezen névfajta átfogó rendszertani áttekintése, a korábbi modell újraértelmezése azóta sem történt meg. Ez égetően fontos feladata lenne a névkutatásnak, annál is inkább, mert ma már rendelkezésünkre áll FEHÉRTÓI KATALIN munkájaként egy olyan kötet, amely a nyomtatásban napvilágot látott forrásokból kigyűjtött személynévek és szövegek környezetük alapján igen pontos képet ad az adott korszak személynévi állományáról (vö. GERSTNER 2006: 302). Az Árpád-kori személynévek megfejtése azonban kétségtelenül a legnehezebb feladatok közé tartozik, ahogy ezt maga FEHÉRTÓI KATALIN is jól látta, ezért a munka elvégezhetősége érdekében az etimológiai feltárásokra nem vállalkozott (lásd ÁSz.).

A természetes személynévadás harmadik csoportját a családnév hivatalossá válását követő mintegy 2–2,5 évszázad ragadványneveinek kategóriája alkotja. A fogalom — az általánosnál tágabb értelemben használva — magában foglalja nemcsak a tulajdonságra utaló neveket, hanem minden olyan nevet, amely az említett időintervallumban valami konkrét sajátosságot elárul a névviselőről (lásd pl. falusi ragadványnév, iskolai, katonai stb. ragadványnév, gúnynév stb.).

Az időben több száz évvel korábban jelentkező első két csoport ismertetésénél nem lehet elkerülni a mai ragadványnevekkel való párhuzam kiemelését. Érdemes rámutatni, hogy a szakirodalom számára korábban is látható volt a kapcsolat a személynévek felsorolt fajtái között, mégis a kutatók főként csupán egy-egy névfajta leírására dolgoztak ki sémákat, a rendszerezési modellekben átfedés nem volt tapasztalható.

Ha megnézzük, hogy hogyan keletkeznek a mai ragadványnevek, illetve milyen modelleket követnek a névadók, akkor ezáltal képet alkothatunk a másik két leíró névfajta keletkezési mechanizmusáról is. A mai szinkrón névalkotás vizsgálata alapvető fontosságú a történeti anyag elemzésében. Felmerülhet az a kérdés, hogy helytálló-e visszavetíteni a mai névadási gyakorlatot a korábbi év-

századokra, hiszen az emberi társadalom folyamatosan változik, más a kulturális közeg, más a történeti háttér, mások a szokások, más az életmód. Ez kétségtelenül így van, mégis, ha a névadás alapját nézzük a megismerési (kognitív) folyamat tükrében, akkor párhuzamosságokat, hasonló tendenciákat mutathatunk ki. Egyetértek tehát HOFFMANN ISTVÁNNak azzal a helynevekre vonatkozó kijelentésével, hogy a mai szinkrón névadás vizsgálata hozzásegíthet minket a korábbi évszázadok névadási folyamatának a modellálásához, ugyanis az emberi gondolkodás e téren feltehetően nagy különbségeket nem mutat az eltelt évszázadok alatt, úgy is mondhatnánk, hogy az ember névadó tevékenységében a mentális reprezentáció szempontjából nem feltételezhető nagy eltérés, a külső körülmények változása ilyen értelemben nem a névadási síkhoz tartozik, hanem azon kívül elhelyezkedő tényezőnek minősíthető.

7. A természetes személynév-fajták általános elemzési modelljének bemutatása előtt röviden szükséges ismertetni a személynév-kutatás vonatkozó eredményeit.

A természetes úton keletkező névfajtáknak a névadás pillanatában az elnevezéssel való konkrét kapcsolatából adódik a családnevek egyik korábban is létező elemzési lehetősége, a névadás alapján álló *m o t i v á c i ó s r e n d s z e r e z é s*. Megjegyzem, hogy egyrészt az áttekinthetőség érdekében, másrészt a tárgyalt kérdéskörhöz való érintőleges kapcsolódás okán most nem tartom feladatommak a többi személynév-vizsgálati szempont (pl. a szófaji-jelentéstani, diakrón) bemutatását (ezekre lásd HAJDÚ 2003: 761–875).

Az első számításba vehető motivációs jellegű elemzés KUBINYI FERENC nevéhez fűződik a 19. század második feléből, aki a 14. századi *dictus*-os neveket elsőként vizsgálva, „különböző jelentőségük szerint osztályozva” a következő csoportokat különítette el: 1. testalkatra és testi tulajdonságokra vonatkozók: *Agg, Baglyas, Éjjeltudó, Macskaszemű* stb.; 2. „arc- és hajszínt jelzők”: *Arany, Fakó, Fejér* stb.; 3. „lelki tulajdonságot kitüntetőik”: *Bölcs, Bús, Csala, Csintalan* stb.; 4. nemzetiségre emlékeztetők: *Besenyő, Cseh, Horvát* stb.; 5. „foglalkozásra avagy viselt hivatalra utalók”: *Ács, Bakó, Vámos, Zsoldos* stb.; 6. külső körülményekre vonatkozók: *Gyalog, Földes, Földura, Gombos, Keresztes, Özvegy, Pénzes, Peres, Sós, Tegzes, Tornyos, Vő* stb.; 7. állatnevekből kölcsönöztek: *Bárány, Bogár, Borz, Csikó, Csirke, Varjú* stb. (1885). KUBINYI megközelítését vette alapul PAIS DEZSŐ az Árpád-kori közszoói eredetű neveket elemző, fent említett Régi személynéveink jelentéstana című munkájában (1966). E tipológiai kísérlet folytatását MELICH JÁNOSnál találjuk meg, aki történeti családnévanyagon végzett elemzésében először próbálta meg a névadás indítékát a név köznévi előzményének lexikális jelentésétől elválasztani, de kategóriái kidolgozatlanok maradtak (1943: 273). Hasonló átfogó névtípusokat találunk BENKŐ LORÁNDnak a 13–14. századi családnévelőzmények rendszerét bemutató munkájában is (1949).

A családneveknek a névadás alapjára épülő rendszerezése azonban ezt követően évtizedekig kikerült a vizsgálati szempontok közül. Ennek oka véleményem szerint az volt, hogy az 1970-es évek két nagy névkutatója (ÖRDÖG FERENC és B. GERGELY PIROSKA) szerint a családnévkutatásban a névadás alapját érintő vizsgálat nem végezhető. A névadás indítékának mellőzését javasoló érvek a többféle magyarázati lehetőséget emelték ki (lásd pl. a *Farkas* név különböző magyarázatait), hangsúlyozva, hogy ezek közül csak önkényesen lehet kiválasztani az egyiket vagy a másikat családtörténeti kutatás nélkül (vö. HAJDÚ 2003: 770). ÖRDÖG FERENC szerint még „a családtörténeti kutatásokkal egybekapcsolt vizsgálódás sem jelentené [...] azt, hogy minden esetben azt is fel tudnánk deríteni, hogy az illető személy milyen elnevezéslélektani mozzanatot eredményeként kapta a nevét” (1973: 22). Ez azt jelenti tehát, hogy mivel konkrét adatok nélkül nem tudjuk megmondani biztosan, hogy mi volt egy-egy esetben a névadás motivációja, ezért erről nem, hanem csak a névadásban részt vevő lexémákról nyilatkozhatunk. Véleményem szerint viszont a névkeletkezés modellálása — még a számos bizonytalansági tényező ellenére is — elvégezhető, elsősorban nem az egyes névegyedek megfelelő csoportba sorolásával, hanem inkább a névadási lehetőségek minél teljesebb számbavételével (lásd alább).

A motivációs alapú tipológiák szüneteltetését KÁZMÉR MIKLÓS 1993-ban megjelent történeti családnévszótár (CsnSz.) szakította meg, melynek szócikkai az egyes családnevek történeti adatai mellett megadják keletkezésük lehetséges magyarázatát, a névadás alapmotívumát is. A rendkívül gazdag anyag alapján létrehozott motivációtípusok elkülönítésének alapelvéről azonban nem ismerjük a szerző álláspontját, ezt a hiányt FARKAS TAMÁS és F. LÁNCZ ÉVA munkája volt hivatva enyhíteni, amely a CsnVégSz.-ban KÁZMÉR motivációs kategóriáit megpróbálta rendszerbe foglalni. Ebben az alábbiakban ismertetett (N. FODOR 2008) funkcionális-szemantikai családnév-elemzési modell alapelveire és kategóriáira támaszkodtak, bizonyos pontokon a névanyag sajátosságai függvényében, illetőleg a hagyományos tipológiákhoz való igazodás szándékával módosítva a rendszertani felosztáson (vö. CsnVégSz. 8–11).

A motivációs alapú családnév-tipológiák áttekintését követően a névadás alapját érintő hasonlóságok alapján említést kell tennünk a legfontosabb ragadványnév-rendszerezésekről is, annál is inkább, mivel a fentiekben a két személynév-fajta azonos szemléletű elemzési modelljének megalkotása mellett érveltünk. Itt is első helyen a fent említett két személynév-kutató monográfiáit kell megemlítenünk. ÖRDÖG FERENC ragadványnév-rendszerezésében a nevek motivációjának vizsgálatakor az elnevezett személyen kívül eső okokat és az elnevezett személlyel való kapcsolatot jelölte meg (1973: 154–197). Ehhez nagyban hasonlító osztályozási típust alkalmazott B. GERGELY PIROSKA a kalotaszegi ragadványnevek rendszerezésében (1977: 85, 87–103). Motivációs alapú rendsze-

rezésük igen gazdag és részletes, ezért a családnévek keletkezési lehetőségeinek számbavételekor példák nem hagyhatók figyelmen kívül.

Mindkét névkutató egyetértett abban, hogy „az effajta nevekkel foglalkozóknak elsősorban kötelességük lejegyezni mindazokat a közléseket, amelyek biztos támpontul szolgálnak a névadás indítékainak a megragadásához” (ÖRDÖG 1973: 154). Ez a mai ragadványneveknél sok esetben megvalósítható, így a tapasztalatok — számolva ugyan a külső tényezők változásával — a több száz évvel korábbi névadási szokások vizsgálatakor is segítségünkre lehetnek.

8. Az alábbiakban itt röviden bemutatni kívánt rendszerezés a természetes módon keletkező személynévfajták keletkezési folyamatának leírására épül, ezért az elemzési szempontok közül kiemelten kapcsolódik ide a f u n k c i o - n á l i s - s z e m a n t i k a i (másképpen kognitív) alapú megközelítés (a további szempontokra lásd N. FODOR 2010: 103–120).

A névadás alapja minden természetes névadásban elsődlegesen az elnevezett személy valamely sajátosságához, jellemző attribútumához kapcsolódik, a névrész ilyen esetben s a j á t o s s á g j e l ö l ő f u n k c i ó t lát el (vö. HOFFMANN 1999: 209). A névadás megvalósulásának milyenségét legfőképpen a nyelven kívüli tényezők (a valóság elemei) határozzák meg, kézenfekvőnek és célravezetőnek tűnik ezért a sajátosságjelölő kategóriákat k o g n i t í v megközelítéssel az elnevezettnek a valóság egy-egy szegmensével, alapösszetevőjével való k a p c s o l a t a , ehhez való viszonya alapján elkülöníteni. A nyelvi jelentés ugyanis „szorosan összefügg a megismeréssel (a *kognícióval*), vagyis azzal, hogy a bennünket körülvevő világot hogyan észleljük, hogy az észlelés eredményeit hogyan dolgozzuk fel, hogyan ábrázoljuk mentálisan” (KIEFER 2007: 19, az általános kérdésekhez lásd TOLCSVAI NAGY 2008).

A névadáskor a névadó közösség tevékenysége révén az elnevezettnek mint alaknak a megkülönböztető név keletkezésekor a valóság főbb összetevőivel való kapcsolata emelkedik ki. Ebben a r e l á c i ó s v i s z o n y b a n öt átfogó valóságelemet tudunk megkülönböztetni: az elnevezett egyén 1. i n d i v i d u á l i s a t t r i b ú t u m a (tulajdonságok, szavajárás, életkor), 2. e m b e r r e l , e m b e r c s o p o r t t a l v a l ó k a p c s o l a t a (családi és nemzeti származás; egyéb emberi kapcsolat: valakihez való tartozás), 3. t á r s a d a l m i s t á t u s z a (foglalkozás, tevékenység; méltóság, tisztség; társadalmi és vagyoni helyzet; családi állapot), 4. h e l y h e z v a l ó v i s z o n y a (birtok-, lakó- vagy származási hely), 5. v a l a m e l y d o l o g g a l , e s e m é n n y e l v a l ó k a p c s o l a t a (pl. konkrét eszköz, állat birtoklása vagy azzal való kapcsolat; esemény). (A fő kategóriák részletes bemutatására lásd N. FODOR 2008: 294–301, 2010: 72–81.)

A fenti tipológiai kategóriák elsősorban teoretikus megközelítés eredményeként formálódtak ki, tehát nem egy adott névkorpusz teljes anyagának rendszerbe illesztése eredményezte a családnévtypusok elkülönítését, hanem deduktív

módszerrel, a szakirodalom által korábban kialakított és a fentiekben vázlatosan ismertetett motivációs kategóriák számbavételével. Az így létrehozott átfogó kategóriák az elemzésnek olyan tág keretet biztosítanak, amelyben elvileg minden természetes módon keletkező személynév elhelyezhetővé válik, hiszen tudjuk, hogy a névkeletkezés szempontjából nincsenek „besorolhatatlan” nevek.

A szakirodalomban korábban is sok problémát jelentő több motivációs lehetőséget is feltételező nevek kategorizációja azonban a két korai személynév-fajta esetében továbbra sem fog megoldódni, hiszen azt ma már nem tudjuk eldönteni, hogy konkrét esetben a névadáskor választható motivációs lehetőségek közül melyik volt a névadás alapja. Amit el tudunk végezni, az a *n é v a l k o t á s i* *l e h e t ő s é g e k t e l j e s k ö r ű s z á m b a v é t e l e, á t g o n d o l á s a,* és az így kapott *m o t i v á c i ó t í p u s o k r e n d s z e r b e i l l e s z t é s e.* Ez a rendszerezés tehát nem magukat a neveket, hanem a mögöttük álló névadási indítékeket kívánja elkülöníteni.

Ennek a módszernek a megalapozottságát TÓTH VALÉRIA vitatta (2008), mondván hogy a családnévelőzmény feltárása nagyon bizonytalan, és a többes besorolási lehetőségek miatt nem meggyőző, mivel jelentős részben (konkrét történeti adatok híján) feltételezéseken alapul. Ez kétségtelenül így van, ezért roppant fontos a modellnek a mai ragadványnév-elemzésekben való alkalmazása, kipróbálása, melyet FEHÉR KRISZTINA hasonló szemléletű feldolgozása részben már igazolt (2003).

9. A helynevek leírásával szemben a személynévi elemzésnek az elnevezettek (névviselek) sajátosságjegyeinek állandóságát illetően jóval nagyobb problémával kell szembesülnie, a személynév-fajta egyedei ugyanis rendkívül változékonyak, maradandóságuk nem hasonlítható a helynevekéhez. Noha előfordul, hogy egy adott hely jellemzői az emberi beavatkozás és a természeti hatások eredményeként megváltoznak (pl. erdő kivágása, mocsár lecsapolása, folyó medrének változása stb.), de általában a hely tovább őrzi, őrizheti az elnevezés alapjául szolgáló eredeti tulajdonságait (pl. *Kopasz-hegy, Veresföld, Sás-tó* stb.), ezzel szemben az elnevezett személyek esetében csak életükben vagy csak életük egy szakaszában (vö. pl. a külső tulajdonságok változása) lehet konkrét kapcsolat a névviselek és az elnevezés között. Ennek ismerete pedig a névadás alapját érintő kérdések vizsgálatakor nem lenne elhanyagolható tényező, azonban ennek feltárásáról a korai személynév-fajták esetében le kell mondanunk, csupán a jelenkori ragadványnevek kapcsán van némi esély erre. A szinkrón példákra alapuló empirikus tapasztalások fogják lehetővé tenni a természetes módon keletkező személynévek keletkezési mechanizmusát illetően megfogalmazott teória helyességének alátámasztását.

A fentiekben megkíséreltem igazolni azt, hogy mivel a mesterséges és természetes névadás alapvetően különbözik egymástól, különböző szempontú elemzési modellek létrehozása szükséges. Másik oldalról viszont a természetes úton lét-

rejtett személynév-fajták keletkezési időszakuktól függetlenül létrejöttüket illetően hasonló sajátosságokkal bírnak, ezért a névalkotási folyamatot leíró funkcionális-szemantikai elemzési modell mindhárom esetben alkalmazható. A modell működőképessége pedig a mai ragadványnévanyag alapján mérhető le. Utóbbi névfajta szinkrón gyűjtésének újbóli szervezett keretek közötti elindítása ezért is alapvető fontosságú a személynév-kutatás számára.

N. FODOR JÁNOS

Irodalom

- AkH.¹¹ = *A magyar helyesírás szabályai*. Tizenegyedik kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1984.
- ÁSz. = FEHÉRTÓI KATALIN (2004): *Árpád-kori személynévtár. (1000–1301)*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BÁRCZI GÉZA (2001): *A magyar szókincs regénye*. Második kiadás. Budapest, Tinta Könyvkiadó. 122–162.
- BENKŐ LORÁND (1949): *A régi magyar személynévadás*. Budapest.
- BENKŐ LORÁND (1988): *A történeti nyelvtudomány alapjai*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BRENDLER, SILVIO (2006): *Warum Zunamen? Zunamen/Surnames 1*: 5–7.
- CsnSz. = KÁZMÉR MIKLÓS (1993): *Régi magyar családnevek szótára (XIV–XVII. század)*. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- CsnVégSz. = FARKAS TAMÁS–F. LÁNCZ ÉVA ANNA szerk. (2009): *Régi magyar családnevek névvégmutató szótára. (XIV–XVII. század)*. Budapest, ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet–Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- FARKAS TAMÁS (2003): A magyar családnévanyag két nagy típusáról. *Magyar Nyelv* 99: 144–163.
- FARKAS TAMÁS (2010): A magyar családnévanyag fogalma és struktúrája. *Magyar Nyelvjárások* 48: 59–75.
- FEHÉR KRISZTINA (2003): A ragadványnevek funkcionális szerkezetéről. *Magyar Nyelvjárások* 41: 155–166.
- FEHÉRTÓI KATALIN (1965): Az Árpád-kori ragadványnevekről. *Magyar Nyelv* 61: 419–428.
- FEHÉRTÓI KATALIN (1969): *A XIV. századi magyar megkülönböztető nevek*. Nyelvtudományi Értekezések 68. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- N. FODOR JÁNOS (2008): A magyar családnevek új szempontú rendszerezési lehetőségéről. *Magyar Nyelv* 104: 286–306.
- N. FODOR JÁNOS (2010): *Személynevek rendszere a kései ómagyar korban*. Magyar Név-tani Értekezések 2. Budapest, ELTE BTK.
- B. GERGELY PIROSKA (1977): *A kalotaszegi magyar ragadványnevek rendszere*. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó.

- GERSTNER KÁROLY (2006): Végső búcsú Fehértói Katalintól. *Névtani Értesítő* 28: 301–303.
- HAJDÚ MIHÁLY (2003): *Általános és magyar névtan. (Személynevek)*. Budapest, Osiris Kiadó.
- HOFFMANN ISTVÁN (1999): A helynevek rendszerének nyelvi leírásához. *Magyar Nyelvjárások* 37: 207–216.
- HOFFMANN ISTVÁN (2007): *Helynevek nyelvi elemzése*. Második kiadás. Budapest, Tinta Kiadó.
- HOFFMANN ISTVÁN (2008): A személynévrendszerek leírásához. *Magyar Nyelvjárások* 46: 5–20.
- KÁLMÁN BÉLA (1989): *A nevek világa*. Negyedik, átdolgozott kiadás. Debrecen, Csokonai Kiadó.
- KIEFER FERENC (2007): *Jelentéelmélet*. Budapest, Corvina.
- KUBINYI FERENC (1885): A régi magyarok személynevei. *Turul* 3: 172–180.
- F. LÁNCZ ÉVA (2008): Zunamen/Surnames 1–2. (2006–2007). Zeitschrift für Namenforschung/Journal of Name Studies. *Névtani Értesítő* 30: 307–309.
- MELICH JÁNOS (1943): Családneveinkről. *Magyar Nyelv* 39: 265–280.
- MEZŐ ANDRÁS (1982): *A magyar hivatalos helységnévvadás*. Nyelvészeti Tanulmányok 22. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- ÖRDÖG FERENC (1973): *Személynévvizsgálatok Göcsej és Hetés területén*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- PAIS DEZSŐ (1966): *Régi személyneveink jelentéstana*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 115. Budapest.
- J. SOLTÉSZ KATALIN (1979): *A tulajdonnév funkciója és jelentése*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR (2008): A tulajdonnév jelentése. In: BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ szerk.: *Név és valóság. (A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai)*. A Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai 1. Budapest. 30–41.
- TÓTH VALÉRIA (2001): *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 6. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- TÓTH VALÉRIA (2008): *Vélemény N. Fodor János PhD-értekezéséről*. (Kézirat.) Debrecen.